

Azerbaycan Edebiyatı Tarihinin Yeni Metotla Yazılmasında Emin Abid'in Rolü

Ali Şamil Hüseyinoğlu*

Özet

Türk dünyasında edebiyat tarihi yazımı yüzyıllar boyunca tez-kire biçiminde olmuştur. Emin Abid ise makalelerinde ve *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* adlı eserinde Avrupalı metotla edebiyat tarihini yazmıştır.

Azerbaycan'da Türkler nüfus çoğunluğunu oluştursa da, ülkede başka halklar da yaşar. Bu açıdan Azerbaycan edebiyatı tarihi yazılacaksa çok dilli bir edebiyat tarihi yazılmalıydı. Emin Abid de Azerbaycan edebiyatı tarihi değil, Azerbaycan Türklerinin edebiyatı tarihini bu açıdan yazmaya karar verir. O, sadece Azerbaycan'da yaşayan Türklerin yarattıkları edebi eserleri değil, Azerbaycan Türkçesinde konuşan Türklerin yarattığı Edebiyatın tarihini yazar. Bu da Sovyetler Birliği'nin stratejisine uygun düşmez. Bu nedenle 1937 yılında görevden alınır, 1938 yılında gözaltına alınarak sorgulanır ve kurşuna dizilir. Emin Abid'in *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* kitabının ilk cildi Azerbaycan Devlet Edebiyat ve İnceneset Arşivinde, son cildi ise İstanbul Darülfünununda bulunmaktadır. İster bu elyazmaları, ister yayınlattığı ve yayınlamadığı makaleleri, onun Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihini yazma metodu hakkında söz demeye imkân vermektedir.

Anahtar Kelimeler

Emin Abid (Abid Mütellib oğlu Ahmedov), *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi*'nin yazılma metodu.

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bakü/Azerbaycan
alishamil@yahoo.com

Giriş

Azerbaycan'da edebiyat tarihinin Avrupa metotlarıyla yazılmasına 20. yüzyılda başlanır; eski tezkirecilik yerini yeni edebiyat tarihlerine bırakmaya başlar. İlk zamanlarda yazılan edebiyat tarihlerinde, tezkireciliğin tesiri açıkça görülür. Bu yüzden edebiyat tarihlerinin tezkirecilik çerçevesinde yazılması tartışma konusu olur. Tartışma konusu olan edebiyat tarihlerinden birisi Firudin Bey Köçerli'nin yazdığı *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* adlı, tezkirecilikten kendisini tam olarak kurtaramadığı çalışmadır (Kenber kızı 1978: 29). 1903 yılında Tiflis'te Rusça broşür olarak bastırıldığı kitap üzerinde Firudin Bey Köçerli uzun yıllar çalışır; ancak eserini tamamlayamaz. 1920 yılının Nisan ayında Bolşevik Rusya'sı Azerbaycan'ı işgal edince birçok devlet adamı, asker, memur ve aydın gibi Firudin Bey de Mayıs ayında kurşuna dizilir ve uzun yıllar bu halden gizlenir.

Bolşevikler, fikirlerini hızla yaymak için okullar, üniversiteler açmaya başladıklarında ellerinde çalışacak kadrolar kalmamıştır. Aydınların birçoğu kurşuna dizilmiş, cezaevlerine ve sürgünlere gönderilmiş, bir kısmı da dış ülkelere kaçıp yerleşmek zorunda kalmıştır. O yılların durumunu Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Maarif Komiseri Dadaş Bünyadzade, 1920 yılının Eylülündeki bir konuşmasında şöyle anlatır: "Azerbaycan'da yüksek tahsilli Türkler 62 kişidir. Eğitimcilerin 75'i öğretmen liselerini, 5'i öğretmen yetiştiren enstitüyü bitirmiş, 14'ünün de yüksek tahsili vardır". Bütün bunların suçlusu olarak da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti gibi demokratik bir devlet kuran ve onu 23 ay yönetenleri görürler.

Ülkeyi içinde bulunduğu zor durumdan çıkarmak için dikkatler Rusya'ya yöneltilir, özellikle üniversite ve okullar için kadronun, okutulacak kitapların hazırlanması, basılması gibi işlerde esas ağırlık Rusya'ya verilir. Rusça yazılmış fen bilimlerine ait ders kitaplarının bir kısmı Türkçe'ye çevrilerek Azerbaycan'ın millî okullarında okutulur; ancak edebiyat, tarih, dilbilimi vb. sahalarda Rus dilinde yazılmış eserlerin kullanılması imkânsızdı. Özellikle bu alanlarda yeni eserlerin ortaya konmasını zorunlu kılar.

Bu doğrultuda Azerbaycan SSR Halk Maarif Komiserliği; lise ve ortaokullarda öğretmen ve öğrencilerin edebiyat tarihini anlatan kitaplara olan talebini gidermek için Köçerli'nin *Azerbaycan Edebiyatı* ve Gaibov'un *Azerbaycan'da Meşhur Olan Şuaranın Aşarına Mecmuadır* adlı eserlerinin elyazmalarını birkaç yazara ve uzman pedagoga vererek eğitim için hangisinin daha iyi olacağı konusunda fikir alır (Kenber kızı 1978: 29). Diğer taraftan Türkiye'den Bakü'ye öğretmen olarak davet edilmiş İsmayıl Hikmet ve Azerbaycan hükümetinin

bursu ile İstanbul Darülfünununun tarih-edebiyat fakültesinde tahsil alan Emin Abid yeni bir kitap yazmak için görevlendirilirler.

1. Emin Abid'in Gençliği ve İlk Yaratıcılığı:

Emin Abid, 1898 yılında Bakü'de taş yontma ustası bir ailede doğmuştur (AMEA RHA, fond 39: 6). Ağabeyi naşir, tercüman ve araştırmacı Aliabbas Müznib, 1930 yıllarda yazdığı özgeçmişinde ailevi durumlarını anlatır (bk. AMEA, EEA, fond 37:7). Emin Abid de ilk tahsilini annesi Molla Reyhan'ın evde hanımlar ve çocuklar için açtığı Kur'an kursunda almış, sonra şehir belediyesinin III. Aleksandr Erkek Gimnazyumu'na devam etmiştir. Milliyetçi bir ruh ile büyümesinde ailesinin, özellikle de ağabeyi Aliabbas Müznib'in (1882-1938) rolü büyük olmuştur (Şamil 1999: 76).

Gençliğinde araba tamircisi olan Aliabbas Müznib coşkun vatanseverliğiyle 30 yaşında dikkatleri üzerine çekmiştir. Satirik-mizahi şiirler, halkçı makaleler yazar, milli şuur uyandıracak eserleri Azerbaycan Türkçesine çevirir. Başyazar olduğu *Hilal* gazetesi ve *Şehabi Sağib* dergisinde Rus çarlarının sömürgecilik siyasetinin aleyhine makaleler yayınlatır. İslam ve Türk aleyhtarlarına karşı sert tepkisi hâkim dairelerin hoşuna gitmez. 1911 yılında çıkardığı gazete ve dergi kapatılır ve kendisi Sibiry'a sürgün edilir. 1913 yılında Rusya'da Romanovlar sülalesinin hâkimiyete gelmesinin üç yüzüncü yılı münasebetiyle verilen genel af, Müznib'in de sürgünden kurtulmasını sağlar (Ağayev 2000: 35) Bakü'ye döndükten sonra tekrar mizahi şiirler yazar, coşkun ilim, edebiyat, halkçılık ve yayıncılık faaliyetleri ile uğraşır.

Emin Abid'in yazılarına milletseverlik ve vatanseverlik ruhu hâkimdir. İmzasına medyada ilk defa çocuklar için yayınlanan *Mekteb* dergisi'nin 1914 yılının 3. sayısında rastlanır. Yaşının küçük olmasına rağmen Kafkasya'da basılan *Kelniyyat*, *Mekteb*, *Lek-lek*, *Mezeli*, *Dirilik*, *Babaya-Emir*, *Molla Nesreddin*, *Övraği-Nefise* dergilerinde, *İğbal*, *Yeni İğbal*, *Besiret*, *Sovgat*, *Azerbaycan* gazetelerinde çok sayıda tercüme, şiir, öykü, ilmi makale ve düzyazı yayınlar (Şamil 1999: 7). Bu yazılarının temel konusu ise vatan sevgisi, millete, diline ve dinine hor bakanlara karşı çıkıştır.

Emin Abid İstanbul'da okumaya gidene kadar yayınlattığı eserleriyle kendisini Kafkas Türkleri arasında coşkun vatansever, zeki ve gayretli bir genç olarak tanıtmıştı. İstanbul'da hiçbir zorluk çekmeden *İnci*, *Syus*, *Hizmet-i Umumiye*, *Yarın İstanbul*, *Şebab*, *Yeni Kafkasya* vb. dergilerde şiir ve düzyazılarını, öylece de Edebiyat tarihiyle ilgili ilmi makalelerini *Türk Yurdu*, *Servet-i Fünun* ve *Hayat* dergilerinde yayımlanmıştır (AMEA RHA, Ahmedov E.A., dosyası, font 39: 12)

İstanbul'daki Darulmuallimi Aliyeyi bitiren Emin Abid, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Maarif Komiserliğinin bursuyla İstanbul Darülfünunda okumuş, Türkiye'de, Viyana, Budapeşt ve Gazvin kütüphanelerinde araştırmaları için belgeler toplamıştır (AMTNA, Ahmedov E. A. dosyası, 32796). Böylece, Avrupa metotları ile Azerbaycan Türklerinin edebiyat tarihini yazmaya başlamıştır.

Emin Abid, kendisinden alt sınıfta okuyan, 1903 yılında Yanya'da doğan Nafiye Ahmet Şükrü Bey'in kızı (babası Nafiye küçükken öldüğünden annesi Tefik Tanur'le evlenmiştir. Belgelerde soyadı ve baba adı Tefik Tanur diye yazar - A.Ş.) ile 1923 yılında evlenmiş, eşiyile birlikte 1927 yılında Bakü'ye gelmiştir. Eşi de Nafiye Abid imzasıyla şiirler ve öyküler yayınlamış, 11 Ağustos 1938'de KGB tarafından tutuklanmıştır (Şamil 1998: 72).

2. Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi

Emin Abid'in *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi* adlı eseri hakkında ilk bilgiye 1920 yıllarda Tiflis'te yayınlanan *Zakafkasya* (Güney Kafkasya) Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri Merkezi İcraiye Komitesinin ve Halk Komiserliği Sovyet'inin *Yeni Fikir* gazetesinde rastlarız. İstanbul muhabiri Ali Şahbazov'un gazetesinin *Türkiye Mektupları* köşesinde yayımlanan iki makale, Abid hakkında en ilginç kaynaklar arasında başta gelmektedir.

"Yeni bir medeniyet yaratmaya başlayan Azerbaycanlıları sevindirecek bu hadise münasebeti ile ufak da olsa izahat vermeyi faydasız görmeyen" Ali Şahbazov (1926: 9 Ocak), şöyle demektedir:

"İstanbul Darülfünununun Edebiyat Fakültesini bitirmek üzere bulunan talebelerden Emin Abid yoldaşın mezuniyet tezi olarak vücuda getirdiği 'Azeri Türklerinin Edebiyat Tarihi' adlı eseri, Darülfünun imtihan heyeti tarafından kabul edildi. İlmi usullere istinaden yazılan tatebname meclis müderrisin (profesörler meclisi) tarafından takdir edilerek teb olunmasına (basılmasına) karar verilmiştir... Darülfünunda kabul edilen eseri, kitabının son asra ait yalnız bir cildir. Umumi eser altı cildten ibarettir. Azeri lehçesinin zuhur ettiği tarihten asrımıza kadar Azerbaycan'da cereyan eden fikir ve edebî hareket son sosyoloji metotlar nazar itibarı alınarak mukayeseli tahlil ve tertip usullerine esasen takdim edilmiştir".

Ali Şahbazov, *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* adlı eserin özetinin basılmak için genç Macar şarkiyatçısı Margit Pallu tarafından Macar diline çevrildiğini, araştırmacının Bakü'ye gedip eseri "maarif komiserliğine tak-

dim" edeceğini ve "maarif komiserliği müseyerinden dolayı Emin Abid yoldaşımıza takdir madalyası" verileceğini yazar.

Emin Abid'in İstanbul Darülfünununda *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin son cildini savunduğunu başka kaynaklar da tasdik etmiştir. *Servet-i Fünun*, *Türk Yurdu* ve *Maarif ve Medeniyet* dergilerinde yayımlanan makaleleri ve bu makalelerin editörlerinin kayıtları da bunu ispatlar.

Bu olaydan 80 yıl geçmesine rağmen Emin Abid'in *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi* adlı eseri ne Türkiye'de, ne de Azerbaycan'da (1997 yılında Osman Fikri Sertkaya, Emin Abidin *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi* eserini baskıya hazırladığını söylemişti) yayımlanmamıştır.

3. Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi'nin Kapsamı

Bakü'de basılan *İnkılâp ve Medeniyet* dergisinin 1936 yılının Mayıs ayında basılan 4-5. sayısında Emin Abid'in Molla *Nesreddin Dergisi ve Çar Sansürü* makalesi yayımlanır. Bu, onun sağlığında yayımlanan son makalesidir. 11 Aralık 1936'da, 53 yaşındaki abisi Aliabbas Müznüb KGB tarafından gözaltına alınır, 7-8 ay sorgulanarak milliyetçilik, pantürkistlik, ayrımcılık, Sovyetler Birliğini dağıtmaya çaba gösterme vb. ile suçlanır; 8 yıl hapiste yatar ve cezaevinde ölür. Emin Abid ise 1937 yılının Mayıs ayında Bilimler Akademisinden kovulur, 23 Haziran 1938'de gözaltına alınır. 1970'lere kadar Sovyet ceza sisteminin mahvettiği bilim adamları ve siyasiler gibi Emin Abid'in de adının medyada ve toplantılarda anılması yasaklanır.

1970 yılından sonra Emin Abid'in yaratıcılığı yeniden dikkat çeker. Memmedhüseyn Tehmasib, Paşa Efendiyev, Vagif Veliyev, Azad Nebiyev, Şamil Cemşidov, Mehemmed Aliyev, Ramazan Yusifov, Cafer Remzi gibi araştırmacılar, farklı konulardaki eserlerinde Emin Abid'in yaratıcılığın bahseder. Nizameddin Şemsizade, Nazif Elekberli, Nizami Hesen-zade ve Bedirxan Ahmedov; Emin Abid'in hayat hikâyesinden ve yaratıcılığın söz eder, onun *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserini yazdığını söyler. Bedirxan Ahmedov, Bakü'de 2003 yılında yayımlanan *Bir İstiklal Yolcusu* ve 2007 yılında yayımlanan *Emin Abid, Seçilmiş Eserleri* adlı kitaplarında Abid hakkında daha geniş bilgi verir.

Emin Abid hakkında bu yazarların hepsi çok kıymetli bilgiler verse de, onun değerini ortaya koymak bakımından eksik kalırlar. Bunun sebebi, uzun yıllar arşivlerdeki kontrolün sıkı olması ve araştırmacıların elinde yeteri kadar belge bulunmamasıdır.

Emin Abid'i yakından tanıyan ve onunla arkadaşlık eden Ali Şahbazov, *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin altı cilt olduğunu yazar. Azerbaycan Merkezi Devlet Edebiyat ve İnceneset Arşivinde 170 fontta Emin Abid'le ilgili belge saklanmaktadır. Fonttaki belgeleri tanıtan küçük çaplı önsözde hiçbir kaynak gösterilmeden *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin üç cilt olduğu yazılmaktadır. Cafer Remzi, *Denilen Söz Yadigârdır* adı altında hazırladığı esere, Emin Abid'in beş şiirini dâhil etmiş ve şairi tanıtan ufak çaplı yazısında onun İstanbul'da okurken üç ciltlik edebiyat tarihi kitabını hazırladığını yazmıştır. Hesen-zade de *Ulduz* dergisinde yayımlanan makalesinde bu rakamı tekrarlamıştır.

Emin Abid'in bulabildiğimiz kendi yazılarında ise *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin kaç ciltten oluştuğu hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmaz. *Oktyabr İnkulâbının Azerbaycan Edebiyatına Tesiri* adlı büyük makalesini İstanbul'da yazmış, lakin siyasi nedenlerden dolayı dergiler onu yayımlamamıştır. Makalenin Bakü'de basılan nüshasında; "19. asrın sonlarına doğru Şimali İran'daki Türkler arasında edebiyat tamam ile nifak etti. Edebi faaliyet yalnız bizim Kafkasya Türklerine mühessil kaldı ki, yirminci asrın başlarında skolâstik dini edebiyatı müteşekkil bir neşriyat halinde yaşatan yalnız bu küçük saha olmuştur" cümlesine sayfanın altında şöyle bir dipnot vermiştir: *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi*, üçüncü cilt - E. Abid" (*Maarif İşçisi dergisi*, 1927: 83).

Burada dikkatimizi çeken, Emin Abid'in, makalesinde, eserin üçüncü cildini kaynak göstermesidir. Bu kayıt, *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* adlı eserin üçüncü cildinin de yazıldığını ve bu cildin 19. yüzyılda yaşayan yazarlar ve edebi muhit hakkında olduğunu ispatlar niteliktedir (Şamilov 1986: 12 Aralık).

Görülüyor ki, arşivde Emin Abid'in fontunu hazırlayanlar da bu nota dayanarak *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin üç cilt olduğunu yazmışlardır. Cefer Remzi ve Nizami Hesen-zade de arşivdeki yanlışlığı tekrarlamışlardır.

Emin Abid'in 1933. yılında Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Zakafkasiya (Güney Kafkasya) Şubesi Azerbaycan Kolunda işe başvurmak için hazırladığı dokümanlarda yazdığı ve yayınlanmamış olduğu eserleri arasında *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi*'nin de adı vardır. Ancak burada eserin kaç ciltten ibaret olduğu kaydedilmemiş, sadece 30 forma hacminde olduğu belirtilmiştir.

4. Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi'nin Son Cildi

Ali Şahbazov'un "altı cildten ibaret", "Darülfünunda kabul edilen eserin son asra ait tek bir cild"i gibi hakkında değerlendirmeler yaptığı Emin Abid'in eserinin kendi yazısıyla yazılmış tek nüshası, İstanbul Üniversitesi'nde saklanmaktadır. Bu eserin üzerinde "Emin Abid, Azeri Edebiyatı Tarihi" yazısı onun altında "Kabul edilmiştir, 21 Eylül 1926" kaydı ve Mehmet Fuad, Ali Hikmet, Ferid adları ile imzaları vardır.

1990 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Yavuz Akpınar'ın önerisi ile Aziz Merhan bitirme tezi olarak Emin Abid'in *Azeri Edebiyatı Tarihi* adlı eserini Osmanlıca'dan Türkiye Türkçesine aktarmış; Yavuz Akpınar'ın danışmanlığında hazırlanan bu aktarma basılmamıştır.

Kitapta; Köprülüzade'nin 6 Eylül 1919 yılında "Türk Dünyası"nda yayınlattığı makalesinden şu parça, ön sayfada verilmektedir:

"Bu küçük eserimiz Azerbaycan'da yetişecek genç mütetebbiblerin nazar-ı dikkatini celp ederek, bu meçhul ve mühmel saha hakkında yeni tetkikat icrasına zemin hazırlarsa, bunu neşirden beklediğimiz en mühim gaye husul bulmuş olur."

Üçüncü sayfada ise şöyle bir kayıt var:

"Köprülüzade Mehmed Beyefendi'ye!

Muhterem Üstadım,

Bu gün kısmen takdim ettiğim ve Bakü'de neşrine ictisar edeceğim Azeri-Türk Edebiyatı Tarihi namındaki eser-i acizimi, Kafkas ve Azerbaycan gençliğinin kalbinde sevimli bir yer tutan mübeccel isminize ithaf etmekle bahtiyarım.

İstanbul-1924

Kafkasyalı Emin Abid"

Emin Abid'in eseri, giriş ve beş kısımdan ibarettir.

Eserin giriş kısmında araştırmacı, iki ayrı başlık açmıştır. Bunlardan *Yirminci Asra Girerken* adını taşıyan birinci başlıkta "siyasi vaziyet", "içtimai ve iktisadi vaziyet", "edebi vaziyet: halk edebiyatı ve klasik edebiyat"; *Yeni Asırda Umumi Hayata Bir Bakış* adını taşıyan ikinci başlıkta ise "içtimai müesseselerde inkılâp ve amiller", "siyasi teşkilatın tekâmülü" ve "edebi hadiselerde inkişaf" gözler önüne serilmektedir.

Azeri Türk Edebiyatı Tarihi eserinin esasını birinci kısım teşkil eder. Bu kısım sayfa 30'da başlayıp, sayfa 303'te bitmektedir. "Gazetecilik (Çarizm devrinde fikri cereyanlar)" adlandırılan kısım yedi başlığa ayrılır, her başlığın da birkaç alt başlığı vardır. Birinci başlığa *Hayat* ailesi, *İkbal* ailesi, *Açık Söz* ailesi dâhildir. Burada adı anılan gazeteler, uzun süre hizmet vermiş olup, yazarları Ali Bey Hüseyinzade, onun eserleri; Haşım bey Vezirov, Mehmet Emin Resulzade hakkında bilgiler verir. Bu bölümün 52-56. sayfaları *Tolstoyculuk Nedir?* alt başlığına ayrılmıştır.

Vatansever Şiir Mektebi adlı ikinci başlıkla anılan, eserin 65-151. sayfaları Mehemed Hadi ve Aliabbas Müznib adlı iki şairin hayatlarına ve yaratıcılıklarına ayrılmıştır.

Yazar, *Mizab Edebiyatı* adlı üçüncü başlıkta, *Molla Nesreddin* mahlaslı Celil Memmedkuluzade'den, "Kefsiz" mahlaslı Ali Nazmi'den, "Birisi" mahlaslı Haşım bey Vezirov'dan bahsetse de esas ağırlığı "Hophop" mahlaslı Sabir'e vermiştir.

Hikâyecilik olarak adlandırılan dördüncü başlıkta Neriman Nerimanov'un ve Mecid Ganizade'nin yaratıcılığından söz edilmektedir.

Eserin beşinci başlığı olan *Temaşa Edebiyatı* Abdürrahman Bey Hakverdiyev'in, Üzeyir Hacıbeyli'nin, Hüseyin Cavid'in hayatı hakkında bilgiler ve eserlerinden parçalar içermektedir.

Çocuk Edebiyatı adlı altıncı başlıkta, halk edebiyatıyla başlar, *Mekteb, Debistan* dergileri hakkında bilgi verildikten sonra Abbas Sihhat, Abdulla Şaik gibi şairlerin eserleri tanıtılır, Mehmet Emin Yurdakul'un onlara etkisinden söz edilir.

Hece Cereyanları adını taşıyan yedinci başlıkta Abbas Sihhat'in adı anılsa da Bedri Seyidzade'nin, Ali Yusuf'un, Cafer Cabbarzade'nin, Gülsüm Hanım'ın (Ümmi Gülsüm) şiirlerinden numuneler verilse de asıl dikkatler Ahmet Cavad'a çekilmekte ve onun şiirlerinin evreleri ele alınmaktadır.

Birinci kısma böyle geniş yer ayıran Emin Abid ikinci ve üçüncü kısımları yirmi beşer sayfada tamamlamıştır. *Komünizm Devrinde Fikri Cereyanlar* ve *Kontur Komünizm Cereyanları* adlandırılan kısımlar sanki birer özet niteliği taşımaktadır. Bu bölümlerde belge eksikliği de kendisini göstermektedir. *Komünizm Devrinde Fikri Cereyanlar* kısmında yazar:

"Komünizm edebiyatı nevi itibarıyla pek fakirdir, bir basit nazım parçaları ile bir de gazete makaleleri muhhasırdır. Bu edebiyatın ne tema-

şası, ne romanı henüz doğmadı. Halen okunan ve sahnelerde temsil edilen eserler, daha eski devrin mahsulleridir. Ruhun dini ve milli müessesatı içtimaiyeyi, insaniyeyi ve hurafe zihniyetleri yıkmaya çalışan komünizm şiir şekli mizahidir. Bugün yazısında komünist görünen her şair veya müteşair hep mizahi manzumeler yazıyor. Bunlar istidatlarının temayülünü dinlemeden, gelişi güzel sözle şiir olarak-şiir demek şöyle dursun, insanın nazım bile söyleyemeyeceği bir takım saçma sapkan karalamalarla gazete sütunlarını doldurmaktadırlar”.

Komünizm edebiyatının formallaşmasında Mehmed Seyid'i değerlendiren araştırmacı, onu 1905 yılından sonra “Azerbaycan'ın içtimai ve edebi hareketini idare eden münevverlerden”, “mizahi manzumeler vücuda getiren bir sima” olarak kabul eder. Onun hakkında; “Fakat 1920'den itibaren komünizm teessüsünü müteakip milliyetperver şairlerin edebiyat sahasını terk etmelerinden dolayı boş kalan şiir âleminde beliren komünist şairler içinde Mehmed Seyid Ordubadi nispeten kuvvetli bir şair olarak kaldı ve beş sene içinde çok manzum eser vücuda getiren odur” şeklinde yazar.

Gültekin'in şiirlerini değerlendirildiği *Kontur Komünizm Cereyanları* adlandırılan üçüncü kısım yedi sayfadan ibarettir. Gültekin, Emin Abid'in kendi mahlası olsa da bunu açıklamaz.

Azeri Edebiyatı Tarihi eserinin dördüncü kısmı *Netice*'den, beşinci kısmı ise *Bibliyografya*'dan oluşur.

5. Arşivdeki Çalışma Çok Ciltli Eserin Birinci Kitabı mıdır?

Azerbaycan Merkezi Devlet Edebiyat ve İnceneset Arşivinde 170. fontta Emin Abid'in *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin bir el yazması saklanmaktadır. A-5 formatında kağıda yazılmış olan el yazması, 316 sayfadır ve üzerinde “İstanbul Darülfünunu ile Darülmuallimeyi aliyesinden mezun Emin Abid, Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi, Birinci Kitap“ ibaresi bulunmaktadır.

“Birinci söz” olarak adlandırılan küçük yazının sonunda “İstanbul 1922-Bakı 1927, Emin Abid“ notu vardır (AMDEİA, font 170). Bu da Ali Şahbazov'un *Yeni Fikir* gazetesinde yazdığının doğruluğunu ispatlamaktadır. Bu el yazması incelendiğinde Emin Abid'in Bakü'ye geldikten sonra eserini yeniden gözden geçirerek ilaveler yaptığı anlaşılmaktadır.

Bakü Devlet Üniversitesinde okurken(1968-73) Emin Abid'le ilgili bilgi aradım. Hocalarımız ve kütüphaneler yardımcı olmadı. Sınıf arkadaşım İsrail Gurbanovla, Emin Abid'in akrabalarını aramaya başladık ve ağabeyi

Aliabbas Müznib'in oğlu Hüseyin Necdet'in ev adresini bulabildik. 1937-1938 yıllarında babası ve amcası hapsedildiğinde Hüseyin Necdet de Şeki şehrine sürgün edilmiş, 1950 yılında ailece Bakü'ye döndükten kısa süre sonra Hüseyin Necdet ölmüş, hanımı Valentina Pozdşeva aile arşivinden kalan belgeleri koruyup saklamıştı. Bu konuda Azerbaycan Merkezi Devlet Edebiyat ve İnceneset Arşivinin başkan yardımcısı Gulam Memmedli'ye bilgi verdik. Onun yardımıyla 23 Ekim 1970 yılında arşivin elamanları Maarif Teymurov ve Bibixanim Hüseynova el yazma vb. belgeleri alarak arşivde Emin Abid fontunu yarattılar (Şamil 1999: 12).

Öğrencilik yıllarımda Emin Abid'in arşivde olan belgeleri üzerinde araştırmalar yapmasam da sonuçta Aralık 1986 yılında Bakü'de basılan *Edebiyat ve İnceneset* gazetesinin 50. (2237) sayısında Emin *Abid'in Edebiyat Tarihi* adlı makalemde, bu el yazması hakkında ilk defa bilgi verdim.

Emin Abid'in *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserinin birinci cildine yazdığı ön sözden, kitabın iki bölümden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. *Aşiret Devri* adı verilen birinci bölüme 1. Kafkas ve Azerbaycan'da Edebi Hayatın Başlangıcı, 2.Yabancı Edebiyatların Tesiri, 3. Halk Edebiyatının Eski Devirleri, 4. Çadır Edebiyatı: Aşiret aristokrasisinin vücuda getirdiği edebiyat kısımları dâhildir. Son bölüm ise kendi içinde aşağıdaki alt başlıklara ayrılır: *Oğuzname: Mevzu ve Mahiyeti*, *Oğuz Han Menkıbesi*, *Hezret El-risalet Min Kalamat Oğuzname El-meşhur Atalar Sözü*, *Miladi 12. Asırda Koroğlu Menkıbesi*.

Aşiret Devri ile Derebeylik Devri Arasındaki Keçid Zamanı adı verilen ikinci bölüme 1. Azerbaycan ve Kafkasya'nın Araplar Tarafından İstilasası, 2. Kur'an Edebiyatının Edebiyatımıza Tesire Başlaması, 3. İslamlaşmış Oğuzname, 4 Kitabi-Dede Korkud Ela-lisan Taifeyi-Oğuzan, kısımları dahildir.

Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi, Netice ve İlaveler (Metinler) bölümüyle biter.

Arşivdeki 170. fontta, saklama vahidi 1, iş 1-2'deki *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* önsözde yazılardan bir az farklıdır. Şöyle ki, burada *Birinci Söz* adını verdiği bölümde araştırmacı, kitabın ortaya çıkmasının sebepleri ve yapısı hakkında bilgi vererek; "Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi, bu vakte kadar bütün tekâmül hatları nazara alınarak metodik bir tahlile maruz kalmamıştır. Lehçemizin genişliği nispetinde umumi tetkikler yapılmadığı gibi mukayeseli usullere istinat etmeden basılan metin ve dokümanlar da kafi bulunmuyor" diye yazar.

Emin Abid izleyeceği yolu da şöyle anlatır: “Azerbaycanlıların edebiyat tarihinin böyle başlı başına bir mevzu olarak tetkik edildiği ilginç görülebilir. Fakat biraz samimi düşünülünce ortada bir ilginçlik kalmaz. Türk edebiyatı tarihinin bir silsile halinde tetkik edilmesinin lazım olduğunu kabul edenlerdeniz”. Araştırmacının kendi fikrini bu türlü netleştirmesi sebepsiz değildir. O zaman Azerbaycan'da yazılmış edebiyat tarihine bölgede yaşamış, Fars dilinde yazmış şairler de dâhil ediliyordu.

Eserinin kuruluşunu anlatırken ise araştırmacı şöyle yazar: “Edebiyatımız sahasında tetkiki kolaylaştırmak için kütüphanelerimizde mevcut olmayan yahut az bulunan metinleri, kitabımızın sonuna ayrıca bir ilave şeklinde derç ediyoruz. Her cildin sonundaki ilave ancak o cildin bahsettiği devirlerle ait mahsullerdir”. Buradan da açıkça *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* adlı eserin çok ciltli olduğu anlaşılmalıdır. Ancak yazar, eserinin kaç cilt olduğunu burada da yazmamıştır.

Yazarın arşivde saklanan *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde yer alan *Başlangıç* adlı bölümde aşağıdaki alt başlıklar vardır:

1. Azerbaycan-Azeri-Oğuz Tabirlerinin Menşei Hakkında Birkaç Söz,
2. Etimolojimiz Hakkında Yapılan Tetkiklere Bir Bakış,
3. Halkımıza Neler Denilir?
4. Azerbaycan Neresidir?
5. Hükümetimizin Azerbaycan Adlanması,
6. Ateşgedeler Bizim Malımız Değil.

Emin Abid, bundan sonra *Edebiyatımıza Ait Yapılan Tetkikler Hakkında* bölümünü yazmıştır. Bu bölümdeki tahlili biyografik malumat; *Avrupa'da Yapılan Tetkikler, Türkiye'de Yapılan Tetkikler, Rusya'da Yapılan Tetkikler ve Azerbaycan'da Yapılan Tetkikler* alt başlıkları altında yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermekle kalmaz, onlardaki yanlışlıkları da göz önüne serer.

Bundan sonra gelen bölümü *Methal (Giriş)* olarak adlandıran yazar, burada Azerbaycan ve Kafkas Türklerinin menşeiine kısa bir bakış, Eski Oğuzların yaşadığı yerler, Eski Oğuzların iktisadi hayatı, Eski Oğuzlarda totemcilik, Eski Oğuzlarda edebi hayat: ağız edebiyatı, yazılı edebiyat, hece vezni, ilk hece vezinleri, halk şairleri hakkında bilgiler verir.

Aşiret Devri adlandırılan Birinci bölümün içeriğindeki başlıklarla önceden verilen başlıklar birbiri ile uyuşmamakta, bir hayli değişiklik göze çarpmaktadır. Bununla birlikte arşivde saklanan el yazmasında İkinci Bölüm de yoktur. Buradan araştırmacının her iki bölümü birleştirerek üzerinde

çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu bölümde; esas ağırlık *Oğuzname*'lere verilmiş, *Kitabi Dede Korkud* daha geniş olarak araştırılmış ve destanın her boyu hakkında ayrı ayrı bilgi verilmiştir.

Kitaba ilave edilen parçalar ise Bilge Kağan abidesinin Doğu tarafındaki yazı, *Divani Lügat- it Türk*'ten Alp Er Tunga ağıtı, Av avlamak şiiri, bazı perakende mısralar ve *Kitabi Dede Korkud*'dan parçalardır.

Arşivde eleman olarak çalışan Bedirhan Ahmedov, 1989 yılında *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* adlı eseri Arap alfabesinden Kril alfabesine çevirmiştir (Ahmedov 2003:126). Bu işte ona gazeteci arkadaşı İsmayıl Umudlu da yardımcı olmuştur. Şimdi Bakü Slavyan Üniversitesinde çalışan ve Doç. Dr. olan Bedirhan Ahmedov, bu eseri yeniden gözden geçirmiş, Latin alfabesine çevirerek yayın için hazırlasa da henüz bastırmamıştır.

Emin Abid, "Türk El Edebiyatına İلمي Bir Bakış, Oğuzname" başlık makalesinde şöyle yazar: "Azerbaycanlıların feodalizm devrinden önce malik oldukları halk edebiyatı namına tapa bildiğimiz en eski eser Oğuzname'dir. Oğuzname şimdiki vaziyetine göre Azerbaycan edebiyatının ilk eseri demektir". Bu fikri üzerine işaret koyan araştırmacı sayfanın altında yazar: "Son günler basılan Edebiyattan İş kitabı adlı ders kitabında, Musaxanlı Atababa imzalı biri makalede benim ilk defe olarak ireli sürdürdüğüm bu fikri aynı ile kopya edilmiş ve menden alındığına ait hiç bir işara koyulmamıştır. Hâlbuki bu fikri 1927 yılında Bakü Darülfünunda verdiğim konferansta ireli sürdürdüğüm gibi, yine de aynı senede Bakı Pedagoji Lisesinde ve 1928 senenin başlangıcında Bakı Maarif Evi Edebiyat Derneğinde Azerbaycan edebiyatının başlangıcı konusunda verdiğim konferansta da tekrarlamıştım. Bundan başka 1927 yılında Ruhulla Ahundov yoldaşa teslim ettiğim Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi adlı eserimde uzun uzadıya izah edilmiştir" (1929: 31).

Emin Abid, eserini Ruhulla Ahundov'a verdiği ay ve günü yazmamıştır. Ruhulla Ahundov'un özgeçmişinden 1927 yılının Ocak ayında Azerbaycan Devlet Neşriyatının başkanı ve *Maarif ve Medeniyet* dergisinin başyazarı olduğunu ve 27 Mart'ta Azerbaycan Halk Maarif Komiseri'ne bakan tayin edildiğini öğreniyoruz. Buradan da Azerbaycan hükümetinin bursuyla İstanbul Üniversitesini bitiren Emin Abid'in, 1927 yılında Bakü'ye geldiğinde eserini Ali Şahbazov'un yazdığı gibi "takdim madalyası" almak ve bastırmak için Maarif Komiserliğine takdim ettiğini anlıyoruz. Ruhulla Ahundov'a verilmiş *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserini arşivlerde bulamasak da Emin Abid'in yukarıdaki *Oğuzname* ile bağlı "uzun-

uzadı izah edilmiştir" notundan sohbet edilen eserin aynı eser olduğu kanaatine varabiliriz.

6. Eser Neden Tamamlanmadı?

Bakü'ye gelirken "takdir madalyası" alacağını, eserinin basılacağını bekleyen Emin Abid'e baskı yapılır. Maarif bakanına takdim ettiği *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserine nasıl bir cevap verildiği hakkında hiç bir kaynak bulunmaz. Bazen Bakü Pedagoji Lisesinde, bazen üniversitede öğretim üyeliği yapan, gazetede danışman olarak çalışan ve durup dinlenmeden araştırmalar yapan genç alim, KGB nezaretinden hiçbir zaman kurtulamaz. O yılların KGB dosyalarında Emin Abid'in sorgulanması hakkında belge bulamasak da başka dosyalarda onun adı yer almaktadır.

1929 yılında Bakü ve çevresinde iki yıl faaliyet gösteren *Genç Azer* adlı gizli teşkilatın üyeleri tutuklanır. Onlardan Hasanağa Ahuntzade ve Haşim Aslanov sorgulamada verdikleri ifadelerinde, Emin Abid'in sınıfta Ömer Seyfettin'in komünizme düşman kabul edilen *Bomba* hikâyesini okuduğunu ve kendine yakın bulduğu talebelere Türkiyeli Pantürkist şairlerin eserlerini okumalarını tavsiye ettiğini söylemiştir. O, Yüksek Pedagoji Lisesinde öğrenci olan Nigar Refibeyli'ye (Nigar Hanım şair Resul Rıza'nın eşi ve şimdi Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Anar'ın annesi) özel itina gösterip ona Türkiye'de yayımlanmış kitap ve dergiler vermiştir.

Yüksek okullarda, yüksek teknik okullarında, sanat okullarında ve liselerde okuyan gençler arasında millî şuurun yayılmasından ürken Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi (KGB) Başkanı Novruz Rızayev'in Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkezi Komitesi Sekreteri'ne yazdığı 15 Mayıs 1929 tarihli raporunda, bazı bentlerde şöyle deniyor:

"a-Temizleme zamanı (Okullarda milliyetçi öğretmenlerin uzaklaştırılması kastediliyor-A.Ş.) asıl dikkat okullarda milliyetçi şovenizmi yaymada daha etkin davranan öğretmenlere -Türk edebiyatı, sosyoloji ve coğrafya öğretmenlerine- yönetilmelidir. Sovyet okullarında az da olsa istenen ılımlı yolu takip etmeyen ıslah olunmaz ırkçı, milliyetçi öğretmenleri temizlemek gerekir.

b-Milliyetçi öğretmenlerin topyekûn temizlendiği düşüncesini uyardırmamak için bu işi teker teker ve ayrı ayrı okullarda hayata geçirmek gerekiyor...

g-Temizleme yapılması için Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi'nin (KGB) temsilcisinin de katılımı ile gizli bir komisyon kurulsun." (Genç Azer 1993: 13-33)

Bundan sonra Emin Abid görevden alınır ve Bakü'den uzaklaştırılır. Ağdaş, Guba, Ağdam bölgelerindeki okullarda öğretmenlik yapar. Merkeze ve kaynaklara uzak olmasına rağmen önceden topladığı malzeme ve belgeler ışığında ilmî makaleler yayınlar. Edebiyat tarihi hakkındaki çalışmasını işini devam ettirse de onu bastıramayacağını anlar. Henüz İstanbul'da tahsil alırken Bakü'deki dergilerde ilmî makalelerini yayınlatan Emin Abid, bütün takibata ve baskılara rağmen, durup dinlenmeden ilmi araştırmalarını devam eder. Azerbaycan edebiyatı tarihinde birçok konuya ilk olarak o değinmiştir. Örnek olarak *Sohbet-ül Esmâr*'ın (*Meyvelerin Sohbeti*) Fuzûlî'ye ait olduğunu ispatlayan, *Kitab-ı Dede Korkut* hakkında değerli araştırmalar yapan (Şamil 1997: 46), Türkiye, Azerbaycan, Tatar, Özbek, Gagauz, Kerkük vb. Türk halklarının beş bin manisini karşılaştıran, tarihini belirleyen O'dur. O, Azerbaycan'da yayımlanan dergi ve gazetelerle yetinmeyerek Ankara, Semerkant, Byunyakski (Dağıstan)'deki dergilerde araştırmalarını yayınlamıştır (Şamil 2002: 177).

Mirza Feteli Ahuntzade'nin eserleri, dini tenkit etmesi ve edebiyata getirdiği yenilikler nedeniyle Sovyet Azerbaycan'ında itina ile derlenip arşivlenmiş ve yayımlanması planlanmıştır. Ahuntzade'nin mirasının en iyi araştırmacılarından birisi de Emin Abid'dir. Bu sebeple onu Bilimler Akademisi'ne alırlar ve Abid'e, Ali Nazım ile birlikte Ahuntzade'nin eserlerini üç cilt hâlinde yayınlama işini verirler. Onlar kısa zamanda bu işi bitirirler. Onun Farsça eserlerini Emin Abid Türkçeye çevirir, geniş bir Önsöz yazıp bazı konularda geniş izahatlar verir. Azerbaycan Bilimler Akademisi İlmi Konseyi, Emin Abid'e 1926-1935 yıllarındaki çalışmalarından dolayı doktora tezi hazırlamadan İlimler Namzedi (doktorluk) unvanı verilmesini teklif eder; ancak siyasi mülahazalardan dolayı bu olay gerçekleştirilmez.

Emin Abid'in, M. Feteli Ahuntzade hakkında yaptığı araştırmalar, hacminin büyüklüğüne göre de kapsadığı alanla göre de dikkati çeker. Beş, altı dil bilmesi, geniş ilişkileri ona *M. Feteli Ahuntzade (Avrupa, Rusya, Türkiye, Azerbaycan Basınında Yayınlanan Araştırmalara Bir Bakış)* (*Maarif işçisi*, 1928: 40-44, sayı 4 (36), sayı 5-6(37-38): 24-32, sayı 7-8 (39-40): 87-93), gibi bir araştırmayı tamamlama imkânı vermiştir. Kadı Burhaneddin (*Maarif ve medeniyet*, 1927: 42-45, sayı 4-5 (39-40)), Fuzûlî, (*Maarif ve medeniyet*, 1926: 32-34, sayı 12 (35)), Habibi (arşivde saklanılıyor), Hatai gibi Ortaçağ (*Maarif işçisi*, sayı 3 (23): 50-55, sayı 4 (24): 58-61, sayı 6-7 (26-27): 45-62) şairleriyle birlikte, 19. yüzyılda yaşayan Ahuntzade'yi de ortak Türk edebiyatının temsilcisi gibi araştıran Emin Abid, bu çalışmaları ile çağdaşlarından ayrılır (*Maarif işçisi*, sayı 3 (35): 20-50).

Ahuntzade'nin birçok eserini ilk defa ortaya çıkaran ve onlar hakkında bilgi veren Emin Abid olmuştur.

Emin Abid, 1933-36 yılların basınında ona kadar araştırma yayınlatmıştır. Ahuntzade'nin üç cilt hâlinde yayınlanan eserlerinin birinci cildine yazdığı *Önsöz* 182, ikinci cildine yazdığı ise 118 sayfadır. Kaynakların verdiği bilgiye göre, onun Ahuntzade hakkında iki monografisi ve birkaç araştırması da vardır. Ancak 1937 yılının baskılı siyaseti bu eserlerin yayınlanmasına engel olmuştur.

Azeri Edebiyatında Türkçenin Tekamülü (*Maarif ve Medeniyet*, 1926:17-22, say, 2-3 (26-27), İlmî Harekatlar (*Maarif ve Medeniyet*, 1927:41-43, sayı 9 (44), Edebiyat ve İlim (*Maarif İşçisi*, 1927: 49-53), sayı 9 (29), Oktyabr (Ekim) İnkılabının Azerbaycan Edebiyatına Tesiri (*Maarif İşçisi*, 1927:67-95), sayı 10(30), Azerbaycan Proleter Gazeteciliyi Tarihine Bir Bakış (*Dan Yıldızı*, 1928:21-26), say.1 (13), sayı 2 (14):20-23, sayı, 8-9 (20-21):38-41), Azerbaycan: Yeni Bir Medeniyet Merkezi (*Dan yıldızı*, 1928:5-6, sayı 4-5 (16-17), Türk Edebiyatında M.F.Ahundov (*Dan Yıldızı*, 1928:22-25, sayı 4-5 (16-17), sayı 6 (18):9-14), Azerbaycan Edebiyat Tarihi Etrafında (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929: 45-47, sayı 1), Büyük Şura Ansiklopedisi ve Türk Edebiyatı (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929:37, sayı 2), Türk El Edebiyatına İlmî Bir Bakış (Oğuzname, Prof. Samoyloviç) (*Dan Yıldızı*, 1929:30-32, sayı 5 (29), sayı 8 (32): 28-29), M.F.Ahundov'un Alfabe İnkılapçılığı ve Latin Sistemli Alfabeti (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929:33-39, sayı 6), Zararlı Tenkitler (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929:31-34, sayı 10), Aşiret Devrindeki Azerbaycan Edebiyatına Dair Vesikalar (*Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu*, 1930:48-52, sayı 3 (8)), Türk Halkları Edebiyatında Mani Nevi ve Azerbaycan Bayatılarının Hususiyetleri (*Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu*, 1930:9-42, sayı 4-5 (9-10), Aprel Medeniyeti ve Harici Matbuat (*İnkılap ve Medeniyet*, 1930:34-36, sayı 4), M. F. Axundzade'nin Malum Olmayan Eserleri (*İnkılap ve medeniyet*, 1930:45-49, sayı 11-12) ve yayınlanmamış, el yazması arşivde saklanan *Azerbaycan Folkloru*, *Habibi*, *Mirza Ali Ekber Sabir* vb. makalelerini ve adına sadece kaynaklarda rastladığımız eserlerini de onun *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* kitabının parçaları gibi değerlendirilmelidir. Bu eserler de onun Edebiyat Tarihi yazma metotları hakkında fikir yürütmeğe imkân veriyor. Tutuklandığı zaman KGB tarafından el konulan eserleriyle beraber 1931 ve 1936 yıllarında basılmak için yayınevine verdiği kitaplar da kaybolur. Emin Abid, *Azerbaycan'da Kitabı Dede Korkut*, *M. Füzuli'nin Sohbetül Esmar'ı (Meyvelerin sohbeti)*, *Kadı Burhaneddin'in Tuyuğları*, *Orhun Yazıtları* gibi eserleri ortaya çıkarmıştır. Bunun yanında o, Türk halklarında mani-

bayatı hakkında ilk bilgi veren, Mirze Feteli Ahuntzade'nin arşivini hazırlayan, hakkında oldukça değerli araştırmalar yapan, eserlerini üç cilt halinde Latin alfabesine çevirip, izahlar ve ön söz'le birlikte basımını sağlayan bir araştırmacı olarak 40 yıl kadar yasaklı kalmıştır.

7. Emin Abid'in Edebiyat Tarihi Yazma Metodu

Emin Abid *Azerbaycan Türklerinin Edebiyat Tarihi* eserini yazarken elinin altında tezkireler, Avrupa metotlarıyla Firidun Bey Köcerli'nin Rusça yazdığı ve 1903 yılında Tiflis'te bastırıldığı *Literatura Azerbaydjanskih Tatar*, Yusif Vezirov'un (Çemenzeminli) 1337 (1921) yılında İstanbul'da bastırıldığı *Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar* adlı kitaplar ve diğer araştırmacıların makaleleri vardır. O, İstanbul'da Üniversiteyi bitirdiği yıl, Bakü'de Firidun Köçerli'nin üç ciltlik *Azerbaycan Edebiyatı* kitabının iki cildi *Azerbaycan Edebiyat Tarihi Materyalleri* adıyla, aynı zamanda Mehmet Fuat Köprülü'nün Türkiye'de Azerbaycan edebiyatı hakkında yayınlattığı makaleler çerçevesinde hazırlanan *Azerbaycan Edebiyatına Ait Tetkikler* eseri Bakü'de "Azernesr" yayınevinde basılmıştır.

Firidun Bey Köçerli ile aynı zamanda yaşayan ve Azerbaycan Edebiyatı Tarihi yazar bir araştırmacı daha vardır. O da Genceli Abdulla Sur'dur. Çağdaşlarının "Kafkas Edebiyatının Annesi" olarak adlandırdıkları Abdulla Sur, 1906 yılında İstanbul'a yüksek tahsil almaya gider ve 1908 yılında Azerbaycan'a geri döner. Kaynaklar, onun da bin sayfalık, üç ciltlik *Türk Edebiyatına Bir Nazar* adlı basılmamış bir kitabı olduğunu yazar (Ahmedov 2003: 121). Maalesef Abdulla Sur genç yaşında öldüğünden kitabını bastıramamış; kitabın elyazması ise kaybolmuştur. Emin Abid'in yazdıklarından onun Abdulla Sur'un böyle bir kitap yazdığından haberi olmadığı anlaşılır.

Emin Abid Bakü'ye döndükten az sonra Türkiye'den gelip burada öğretmenlik yapan İsmail Hikmet'in iki ciltlik *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* kitabı (1928), Henefi Zeynallı, Abdulla Şaik ve Atababa Musahanlı'nın birlikte derslik gibi hazırladıkları *Edebiyattan İş Kitabı* (1928), Ali Nazım'ın *Azerbaycan Edebiyatı* (1927), Bekir Çobanzade'nin *Türk Edebiyatı*, Salman Mümtaz'ın ayrı ayrı şairler hakkında yazdığı makaleler ve bastırıldığı kitaplar yayımlanmıştır.

Emin Abid, Bakü'de yayınlattığı makalelerinde ve basılan kitaplar, dergiler hakkında raporlarında edebiyat tarihinin yazılışına bakış açısını ortaya koymuştur. O, kendinden önce Azerbaycan'da basılmış eserlerden farklı bir metot ortaya koymuştur. Firidun Bey Köcerli Azerbaycan coğrafyasında yaşamış, Türk ve Fars dillerinde eserleri olan yazarları bölgeleri ile tanıtır. Emin Abid ise Azerbaycan Türkçe'sinin kapsadığı bölgelerde Türk dilinde

yaratılmış şifahi ve yazılı edebiyatı Azerbaycan Türklerinin edebiyatı sayar ve yazar: “Bu gün Azeri Türkçesi dediğimiz lehçe ile danışan Kafkas, İran, Horasan ve Irak Türklerinin edebi ve fikri hakkında tahlillere dikkat yetireceğiz”. Sınırları Horasandan Karadeniz kıyılarına, Derbend’den Bağdad’a gibi uzanan, yazarın Azerbaycan Türkçesi, Azeri Türkçesi veya Kafkasya Türkçesi adlandırdığı lehçede yaratılmış edebi eserlerden söz ederken gösterdiği sınırlar içinde kalmaz. Çin seddine dek gider. *Orhun Yazıtları*’nda, *Divan-i Lügat-it Türk’te*, *Kutadgu Bilig’de*, *Divani Hikmet’te*, *Oğuzname*’lerde Azerbaycan edebiyatının başlangıcı hakkında değerli bilgiler olduğunu yazar.

Araştırmacı, edebî eserleri sosyal-siyasi muhitin, halkın yarattığı kültürün ayrılmaz bir parçası olarak görür. Azerbaycan’da ilk defa halk edebiyatı yazılı edebiyatla birlikte ele alır ve onların karşılıklı ilişkisine dikkat çekilir. Bunları gözden geçiren Nizameddin Şemsizade şöyle yazar: “Cemiyetin şahsiyet, tarihin tefekkür üzerinde tesir problemi halledici amil, edebiyat-tarihi harekât verici kuvvesi hesap etmek meylî Emin Abid yaratıcılığında esas yer tutan edebiyat tarihi konseptiyonu için de çıkış noktası olmuştur. İşte şu edebiyat tarihçisi gibi Emin Abidin iş usulünü de, araştırmalarını da çağdaşlarından farklıdır.” (1998: 121-122).

Emin Abid, Azerbaycan edebiyatı tarihine bakış açısında öğrencisi olması itibariyle Mehmet Fuat’a yakın olsa da bazen onunla da tartışmaya girmiş, onun önceleri yanlışlıklara yol açtığını yazmıştır. Örneğin, İsmail Hikmet’in kitabı hakkında 1929 yılında *İnkılâp ve Medeniyet* dergisinin birinci sayısında yayımlanan makalesinde şunları yazar: “Azerbaycan Türkçe’sinin hicri 7.-8. asırlardan başlaması fikri Prof. Köprülüzade’nindir... İsmail Hikmet de benim ilk durumum gibi aynı tesire kapıldığı görülmektedir; o da Köprülüzade’nin fikrini tekrarlamaktan başka bir şey yapmamıştır.”

Hocasına büyük saygı ve ihtiramına rağmen ilmî konularda onunla tartışmaktan çekinmemiştir. Bu durumu onun *Fuzuli’nin Tetkik Edilmemiş Bir Eseri Meyvelerin Sohbeti (Maarif ve Medeniyet, 1926: 32-34 sayı12 (35))* makalesinden de görmek mümkündür. Bu makalesi yayımlandıktan sonra Mehmet Fuat Ankara’daki *Hayâ* dergisinde verdiği cevap Fuzuli ismi girmeyen, kaynaklarda ve külliyat yazmalarında bulunmayan bu mesnevinin Fuzuli’nin olmadığı görüşünü ortaya koymuştur. Emin Abid belgelere dayanarak yeni makale hazırlamış, mesnevinin Fuzuli’nin olduğunu belirtmiştir ve bu konudaki kitabını basılmak için yayınevine vermiştir (AMEA RHA, font 39, E. A. Ahmedov’un şahsi dosyası).

Bu konu uzun yıllar Türkiyeli ve Azerbaycanlı araştırmacıları arasında tartışmaya sebep olmuştur. Azade Musayeva, 20 Aralık 2002’de *Elm gaze-*

tesinin 39-40 (640-641) sayısında Fuzuli'den birkaç yıl sonra Şemseddin Sivasi'nin yazdığı *Gülşeni-abad* eserini *Meyvelerin Sohbeti* ile karşılaştırmakla tartışmaya son vermiştir. O, eserin konusu ve içeriğindeki benzerliklerin karşılaştırılması neticesinde *Meyvelerin Sohbeti* adlı eserin Fuzuli'nin olduğunu net bir şekilde ispatlamıştır.

Emin Abid'in Azerbaycan Edebiyat Tarihine bakış açısını bu çok ciltlik eseri ile birlikte "Büyük Şura Ansiklopedisi ve Türk Edebiyatı" (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929: 37, sayı 2), "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Etrafında" (*İnkılap ve medeniyet*, 1929:45-47, sayı 1), "Zararlı Tenkitler" (*İnkılap ve Medeniyet*, 1929:31-34, sayı 10) vb. makalelerinde de görmek mümkündür. Bedirhan Ahmedov, "Elbette selefleri ve çağdaşları gibi Emin Abid'in de edebiyat tarihimizin yazılmasında muayyen yanlışlıkları olmuştur. Lakin onun şu edebiyat tarihinin ona kadar olanlardan daha mükemmelliği, ilmi mevkiden yazılmış olmasıdır." diye yazar (2003:134).

Emin Abid, Edebiyat Tarihini yeni metotla yazmaya başlamakla beraber onun okul ve üniversitelerde okutulmasına da dikkat etmiştir. İstanbul'dan Bakü'ye döndükten sonra, 31 Mart 1927 yılında resmî hükümet gazetesi *Komünist*'de (1927: 31 Mart) yayımlattığı *Ali Mekteplerde Azerbaycan Edebiyatı* makalesinde Üniversitede millî edebiyatın öğretilmesine az dikkat yetirilmesine itirazını şöyle dile getirir: "Öten yıl Şark fakültesinde Azerbaycan edebiyatı tarihi haftada altı ders okutulduğu hâlde bu yıl dörde indirilmiştir. Derslerin azaltılması da edebiyatımızın laikli okutulma bilmemesinden ireli gelmiştir." Azerbaycan devlet mekteplerinde edebiyat programının zayıf olduğunu yazan Abid, İstanbul Darülfünunu ile kıyaslama yapar: "İstanbul Darülfünunda Azerbaycan edebiyatı 3 yıl içinde altı saat gösteriliyor, hâlbuki bizim Şark fakültesinde anadilli Türk edebiyatı haftada 4 saat okutuluyor. Bu hiç de doğru sayılmaz!" Araştırmacıya göre kendi kültür tarihini yabancı kültür tarihinden daha aşağı bir derecede okutmazlar (*Komünist* 1927: 31 Mart).

Sonuç

Emin Abid edebiyat tarihi yazarken Azerbaycan'da:

1. Eskiden olduğu gibi tezkireler yazılıyordu;
2. Azerbaycan coğrafyasında doğan yazarların hangi dilde yazmasından asılı olmayarak yarattıkları eserler dâhil ediliyordu;
3. Dil esas alınarak Azerbaycan Türkçesinde yaratılmış edebi örnekler Azerbaycan Edebiyatı Tarihi'ne dâhil ediliyor ve eski çağlarda yaratılan, Türklerin ortak mirasına dayanılıyordu.

Emin Abid, Azerbaycan Türkçesinde yazan bir yazarın nerede doğduğunu ve öldüğünü esas olmayarak Azerbaycan yazarı gibi araştırır ve bütün Türk edebiyatının bir parçası gibi inceler. Buna göre de Emin Abid ve onun gibi düşünenler Pantürkist diye adlandırılarak kurşuna dizilir veya Sibirya'daki ceza evlerine gönderildi.

Bu metot yeniydi ve Rusya'nın Türk halklarını bölmek siyasetine uygun gelmiyordu. Azerbaycan edebiyatını umum Türk edebiyatının ayrılmaz parçası gibi araştıranlar Pantürküst, Milliyetçi, Sovyetler Birliğinin bölücü-sü gibi suçlamalara maruz kaldı, kurşuna dizildi, Sibirya'daki ceza evlerine gönderildiler, metotları yasaklandı.

50 yıldan uzun süre yasaklanan metot, 1991 yılında Azerbaycan özgürlüğüne kavuştuktan sonra yeniden hayata geçirildi. Bununla da Emin Abidin eserlerinin duyurulması fırsatı doğdu.

Kaynaklar

- Abid, Emin (1926). "Fuzûli'nin Tedkik Edilmemiş Bir Eseri". *Maarif ve Medeniyet Dergisi* 12 (35): 32-34
- (1927). "Hece Vezninin Tarihi (Edebiyat Teorisi Hakkında)". *Maarif İşçisi Dergisi* 3(23): 50-55, 4(24): 58-61, 6-7(25-26): 45-62.
- (1927). "Ali mekteplerde Azerbaycan edebiyatı". *Komünist Gazetesi*. 31 Mart.
- (1927). "Derebeylik Devri Azeri Edebiyatı". *Maarif ve Medeniyet Dergisi* 4-5: 39-40.
- (1927). "Edebiyat ve İlim". *Maarif İşçisi Dergisi* 9(29): 49-53.
- (1927). "Oktyabr İnkılabının Azerbaycan Edebiyatına Tesiri". *Maarif İşçisi Dergisi* 10 (30): 67-95.
- (1928). "Azerbaycan Proleter Gazeteciliğine Bir Bakış". *Dan Yıldızı Dergisi* 1(13): 21-26, 2 (14): 20-23, 8-9 (20-21): 38-41.
- (1928). Mirza Fethali Ahuntzade'nin Türk edebiyatındaki Konumu ve Meydana Getirdiği Edebi Okul". *Maarif İşçisi Dergisi* 3(35): 20-52.
- (1928). "M. F. Ahundov Hakkında". *Maarif İşçisi Dergisi* 4(36): 40-44, 5-6(37-38): 24-32, 7-8(39-40): 87-93(Makalenin sonunda devamı var yazılsa da derginin sonraki sayılarında devamı yayınlanmamıştır.)
- (1929). "Türk El Edebiyatına İlmi Bir Bakış. Oğuzname". *Dan Yıldızı (Tiflis) Dergisi* 5 (29): 30-32, 8 (32): 28-29.
- (1930). "Türk Halkları Edebiyatında Mani Nevi ve Azerbaycan Edebiyatına Dair Vesikalar". *Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu Dergisi* 4-5(9-10): 9-42.
- (1930). "Aşiret Dövüründeki Azerbaycan Edebiyatına Dair Vesikalar". *Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu Dergisi* 3(8): 48-52.
- (1936). "Mirze Feteli Ahuntzade'nin Matbuat Münakaşaları". *İnkılap ve Medeniyet Dergisi* 3: 38-42.

- (2007). *Seçilmiş Eserleri*. Tertip eden ve ön söz müellifi: Bedirhan Ahmedov. Bakı: Şark-Garp Neşriyatı.
- Ahmedov, Bedirhan (2003). *Bir istiklal yolcusu (Emin Abid: Hayatı, Mühüti, Yaratıcılığı)*. Bakı: "Elm" Neşriyatı.
- Ağayev, İslam (2000). *Aliabbas Müznib*. Bakı: Elm Neşriyatı.
- Azerbaycan MEA El yazmalar Enstitüsü. Aliabbas Müznib fondu, 37 (G.Z. 53) fond 1, siyahı 1, saklama vahidi 55.
- Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Riyaset Heyetinin Arşivi (AMEA RHA), fond 39, siyahı 374, Ahmedov Emin Abid'in dosyası.
- Azerbaycan Milli Tehlikesizlik Nazirliyinin (İstihbarat Bakanlığının) Arşivi (AMTNA), Ahmedov Aliabbas (Müznib) Mütellib oğlunun dosyası 25082.
- (İstihbarat Bakanlığının) Arşivi, Ahmedov Emin Abid Mütellib oğlunun dosyası 32796.
- (İstihbarat Bakanlığının) Arşivi. Ahmedova Nafie Tefvik Taner (hem de Şükri Ahmed) kızının dosyası 39657.
- Babayev, Adil (2003). *Elimizin ve İlmimizin Soykırımı*. I. Kitap. Bakı: Bakı Üniversitesi Neşriyatı.
- Bünyadov, Ziya (1993). *Kırmızı Terör*. Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- Hüseyin oğlu, Ali Şamil (2002). "Türk Edebiyatı Araştırmacısı Emin Abid". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 14 (Güz): 253-265.
- Kenber Kızı, Rukiyye (1978). "Firidun bey Köçerli ve onun "Azerbaycan edebiyatı" eseri". *Azerbaycan Edebiyatı*. C. I. Bakı: Elm Neşriyatı. 12-15.
- Köçerli, Furudin Bey (1978). *Azerbaycan Edebiyatı*. Bakı: Elm Neşriyatı.
- .(1983). *Azerbaycan Edebiyatı*. Bakı: Elm Neşriyatı.
- Gasımov, Celal (2003). *Mahpus Tercüme-yi Halı*. Bakı: Sada Neşriyatı.
- Genç Azer* (İstintak Materialları Üzerine) (1993). Bakı: Azerveş.
- Gültekin, Emin Abid (1999). *Buzlu Cebennem*. Tertip eden ve ön söz müellifi: Ali Şamil. Bakı: Güneş Neşriyatı.
- Şahbazov, Ali (1926). "İstanbul Darülfünunda Azeri Edebiyatı Tarihi. (Türkiye Mektupları)". *Yeni Fikir Gazetesi*. 9 Yanvar.
- Şamilov, Ali (1986). "Emin Abidin "Edebiyat tarihi". *Edebiyat ve İncesenet Gazetesi*. 12 Aralık. sayı 50 (2237).
- Şamil, Ali (1999). "Emin Abid'in Hayat Hikâyesi ile İlgili Kesin Çizgiler". *Bilge* 21: 23-26.
- Şamil Eli Hüseyin oğlu (1997). "Emin Abid "Kitabi-Dede Qorqud" hakkında". *Milli folklor* 38: 46-51.
- (1999). "Folklorçu Emin Abid". *Milli folklor* 42: 75-82, 43: 70-77.
- (2002). "Ümumtürk edebiyatı araştırmacı: Emin Abid". *Bilig* 22 (Yaz): 169-184.
- Şemsizade, Nizameddin (1998). *Azerbaycan edebiyatşünaslığı*. Bakı: Seda Neşriyatı. 121-122.

Research of History of Azerbaijani Literature With New Method and Emin Abid

Ali Shamil Huseyinoglu *

Abstract

The written form of the history of our literature has been tezkires (a collection of short biographies of notable figures) for centuries. Europe achieved the highest development in economy, education, military and other fields. Eastern intellectuals and state officials endeavored to benefit from European methods for the development of their own countries. Emin Abid was one in this regard. Emin Abid born in 1898 in Baku was graduated from Istanbul University in 1926. Having returned to his home country-Azerbaijan he started teaching in the universities and lyceums and published his articles on history of literature in the magazines. His creative activity was related to the writing of history of the literature based on new method-European method which is reflected in all his articles and in his many-volumed book "*History of Literature of Azerbaijani Turks*". Each nation in Europe had formed its own government and was living within that government. The situation was different in the East. The Turks were living within several governments such as in Turkey, Iran, Azerbaijan, Iraq and others. This situation prevented the research of literature history of the nation from geographical perspective in both Turkey and Azerbaijan.

Though the Turks were majority in Azerbaijan the minor nations such as Talishs, Lezgis, Avars, Kurds, Armenians, Russians and others should not be disregarded. The research of history of Azerbaijani literature needed to be multilingual. For this reason Emin Abid decided to write the history of litera-

* Azerbaijan National Scientific Academy Institute of Folklore, Department of International Relations Baku / Azerbaijan
alishamil@yahoo.com

ture of Azerbaijani Turks. He was not writing only about the history of the literature of the Turks in Azerbaijan but also about the Turks who shared the same accent with the ones in Azerbaijan. It was against the Soviet strategy.

The ban over the publishing of his books came in 1936 leading to his relieve of his duty in 1937. In 1938 Emin Abid was arrested and having been interrogated for a while he was executed. The first volume of his many-volumed book “History of Literature of Azerbaijani Turks” is kept in Azerbaijan State Literature and Art Archive whereas the last volume is kept in Istanbul Darulfun (Istanbul University). His manuscripts, published and unpublished articles are best indicators to be related while talking about the research method on the history of the literature of Azerbaijani Turks.

Keywords

Emin Abid (Abid Mutellib oghlu Ahmedov), research method of *History of Literature of Azerbaijani Turks*.

Роль Амина Абиды в написании азербайджанской литературы по новому методу

Али Шамиль Гусейин Оглу*

Аннотация

Тезкире столетиями являлась единственной письменной формой истории литературы. Амин Абид в своих статьях и в своем труде «История литературы азербайджанских тюрок» при написании истории литературы придерживался европейских методов.

В Азербайджане хотя тюрки и составляют большинство населения, также проживают представители и других народов. Поэтому история литературы Азербайджана должна была быть написана как история многоязычной литературы. Исходя из этого, Амин Абид решает написать историю литературы азербайджанских тюрок. В такой ситуации он пишет историю литературы не только тюрок, проживающих на территории Азербайджана, но и всех тюрок, говорящих и творивших на азербайджанском языке. Это в свою очередь не отвечало стратегическим интересам Советского государства. Поэтому в 1937 году его снимают с должности, в 1938 году он заключается под стражу и вскоре расстреливается. Первый том его «Истории литературы азербайджанских тюрок» хранится в Азербайджанском государственном архиве литературы и искусства, последний том в Стамбульском университете. Его произведения: рукописные источники, изданные и неизданные статьи дают возможность рассуждать об его методе написания истории литературы азербайджанских тюрок.

Ключевые Слова

Амин Абид (Абид Муталлиб оглы Ахмедов), метод написания истории литературы азербайджанских тюрок.

* Национальная Академия наук Азербайджана, институт фольклора, отдел международных отношений, Баку / Азербайджан
alishamil@yahoo.com